

ТЕОРИЯ. ИСТОРИЯ ЛИТЕРАТУРЫ

УДК 808/398.221

К Адиев

«МАНАС» ТРИЛОГИЯСЫНДАГЫ ЖЕЛМАЯН ТӨӨНҮН ОБРАЗЫ.

Макалада «Манас» эпосундагы Желмаян төөнүн мифтик образы анализге алынат. Анын өзгөчө мифологиялык мүнөзү ачылып, Желмаян төөнүн түпкү теги байыркы түрк-монгол элдеринин оозеки чыгармаларында кеңири тараган легендалар менен генетикалык байланышта экендиги далилденет.

Манаска таандык, кийин уулу Семетейге мурас болуп калган анын жардамчы жаныбарлары: Акшумкары, Кумайыгы жана Желмаян төөсү да чыгарманын алгачкы катмарына тиешелүү мифологиялык түшүнүктөрдөн келип чыккан персонаждар деп эсептөөгө болот.

Мына ушулардын бири Желмаян төөсү жөнүндө алгачкы эпикалык маалымат С.Каралаевдин вариантында мындайча айтылат: Манас Аккуланы Карача хандан эгинге сатып алып келе жатып Бакай менен Ажыбайга жолугат. Андан соң Манас хан көтөрүлөт. Андан кийин Манастар аң уулап жүргөндө Чубак Каныкейден качып келе жатып, талаадан жолугуп калат. Ошентип алар жол жүрүп, Медиян чөлгө келип, «таң кашкайып сүргөндө, жерге жарык тийгенде» Олуя Шай-ата «жалпак өркөч кара нар» Желмаянды жетелеп келип, Манаска тартуу кылат. Желмаяндын мүнөздөмөсү төмөнкүчө берилет:

Белгилүү күлүк Желмаян
Желгенине жел жетпейт,
Басканына мал жетпейт,
Булуттай учуп сыдырат,
Төгөрөктүн төрт бурчун
Төрт күн койбой кыдырат.
Бул жаныбар Желмаян
Ары балбан, ары лөк,
Пайдасы Манас сага көп (1., 233) - деп, Манаска тапшырып кетет.

Кийин Манас баатыр дүйнөдөн кайтканда бул касиеттүү жаныбардын мамилеси жөнүндө төмөнкүдөй психологиялык абалын туюндурат:

Ок өтпөгөн бадана
Бүктөп жүргөн Желмаян,
Ок-даарынын баарысын
Жүктөп эле жүргөн Желмаян,
Кайыңдын башын чалбаган,
Жалпак өркөч кара нар
Казаттан калып калбаган,
Манас жаткан капшытка
Чөгүп алды Желмаян,
Көздүн жашы он талаа

Төгүп алды Желмаян (2., 249.)

Эпосто Желмаян - Манаска тиешелүү жоо куралдарын, жоо кийимдерин казат мезгилинде чаалыкпай көтөрүп жүрүүчү «желгенине жел жетпеген, басканына мал жетпеген, төгөрөктүн төрт бурчун булуттай учуп сыдырып чыгуучу» касиетке ээ күлүк төө. «Желмаян» деген терминдин «Маян» деген компоненти арабча «төө» деген сөз. «Жел» деген компоненти байыркы түрк тилдеринде «сыйкырдуу», «кереметүү» деген маанини билдирет. Ошондуктан, азыркы түрк тилинде сүйлөгөн элдердин айрымдарында, негизинен, оозеки поэтикалык чыгармаларынын тилинде сакталып калгандыгын жолуктурууга болот. Мисалы, алтайда: желбеген (жел-беген, эмеген). Казак фольклорунда «Желмаян» деп аталат, ага төмөнкүдөй комментарий берилет: «Распространенный образ сказочной верблюдицы, мчащейся со скоростью ветра». Ал эми Г.Н. Потаниндин түшүндүрмөсү боюнча: «Желмая была в представлениях кочевника духом ветра» (3., 324.) деп айтылат.

Тарыхый-археологиялык даректүү маалыматтар көрсөткөндөй, түрк-монгол элдеринин түпкү ата-бабалары байыркы доорлордо эле төрт-түлүк малдын башка түрлөрү менен катар төөнү да кеңири өстүрүп асырашканы маалым. Кытайдагы Тан династиясынын (618-907-жылдар) жылнаамаларынын даректери боюнча Түштүк Сибирь менен Борбордук Азияда жашаган түрк-монгол элдеринде, анын ичинде кыргыздарда да салтанаттуу жыйындарда төө жарыштыруу салты болгон. (4., 59.)

Арийне, ар кандай эле мифтик түшүнүктөрдүн, мифологиялык персонаждардын сырткы дүйнөнүн реалдуу көрүнүштөрү менен ар түрдүү стихиялык кубулуштар жөнүндөгү элестөөлөр өбөлгө болгондугу талашсыз чындык. Бирок Желмаяндын кереметүү касиетке ээ болушу анын образынын өзгөчө мифологиялык мүнөздө экендигин туйгузат.

Советтик көрүнүктүү этнограф Л.П. Потапов Алтай-Саян чөйрөсүндө жашаган түрк урууларынын шамандары өздөрүнүн ырым-жырымдарын жүргүзгөн учурда дүнүрүн (бубен) «ак атан» (ак төө) деп аташкандыгын көптөгөн этнографиялык материалдар аркылуу далилдеген. Ал мындайча жазган: «Дело в том, как об этом было упомянуто выше, что у многих сибирских народностей, в частности в Саяно-Алтайском Нагорье, бубен во время камлания символизирует верховое ездовое животное, необходимое шаману для его путешествий в заоблачный или подземный мир. Термин ак-адан говорит, стало быть, о том что челканские шаманы осмыслили свой бубен как ездового верблюда (обязательно холощеного), ибо слово адан (атан - К.А.) во многих тюркских языках, в том числе тувинском, киргизском, казахском означает именно верхового верблюда» (5., 75)

Түштүк Сибирдеги түрк элдеринин шаманисттик түшүнүктөрү боюнча шамандар өздөрүнүн ырым-жырымдарын жасай баштаганда анын дүнүрү (бубен) мингич атан төө болуп эсептелет да, шаманды «Кам» деп айтпастан, «ак адан» деп атап калышат. Башкача айтканда, «адандуу», «аданга минген» (атан төө минип бараткан киши) катарында элестешет. «Ак адан» деген символикалык терминдин мааниси таза (аруу), ыйык, касиеттүү деген түшүнүктөрдө айтылган. Демек, Сибирь чөйрөсүндө туруктуу жашап келаткан түрк тилиндеги элдердин түшүнүгүндө Ак адан төөнүн образы мифологиялык типтеги символикалык образ экендигине толук ишенүүгө болот.

Эми «Манас» эпосундагы Желмаян менен шаманисттик-мифологиялык персонаж - Ак адандын өз ара кандай байланыштары болгондугун чечмелеп көрөлү. Албетте, кыргыз тилинин лексикалык курамында «атан» (төө) деген сөз активдүү эле

колдонулуп, эпостун тексттеринен да жүк жүктөөчү унаа маанисинде реалдуу түшүнүктө гана учурайт. «Атан» деп атайын жүк жүктөөгө ылайыкталган, бычылган чоң эркек төөнү аташат. Бирок мифологиялык Ак-адан менен аты эле окшош болбосо, алардын функциясында эч кандай жалпылык байкалбайт.

Кыргыз фольклорунда («Манас» эпосунда да) Бууранын образы өзгөчө белгиленип, мифологиялык мотивдер менен мүнөздөлө тургандыгын баса көрсөтө кетсек болот. Мисалы, С. Каралаевдин вариантында Алмамбет жай ташы менен аба ырайын өзгөртүп, күн жаадырып, бороон-чапкын түшүрүү үчүн магиялык аракеттерди жасаган учурда:

Булут аты Буура - кан
Мунун атын чакырып,
Күндү жайлап турду эле (6., 123.)

Мында Буура-кан космикалык кубулуштардын (жаан-чачын, бороон-чапкын ж.б.) ээси экендиги айкын эле туюлуп, ошол табияттын атмосфералык кубулуштарын персонификациялаган мифологиялык персонаж деген корутундуга алып келет. Мындан башка «Манас» эпосунда Манастын ата-бабаларынын бири Буура-кан деп аталат. Тарыхый маалыматтар боюнча Караханий мамлекетинин (X-XII к.к.) башкаруучулары: Арслан-кан, Буура-кан, Табгач-кан, Элик-кан жана башка даңктуу титулдар менен аталып жүрүшкөн. Немец окумуштуусу О. Прицактын көз карашына караганда «арслан» - чилиг уруусунун, буура - йагма уруусунун тотемдери болгондуктан, алар өздөрүнүн башкаруучуларына да титул катары колдонушкан деп эсептейт. (7., 506). Даректүү жазма булактарда: «Ячмалар падышахты богре-кан (Буура-кан) деп аташат» деп жазылган (8., 36.) Албетте, Манастын ата-бабасынын бири - Буура кан (персонаждык ысым) деп аталса да - бардыгы бир эле мифологиялык түшүнүктөн келип чыккан термин деген ойго келүүгө болот.

Дагы бир кызыктуу фактыны талдап көрөлү. Этнограф Т. Баялиеванын эл арасынан жыйнаган этнографиялык материалдарынан мындай бир фактыны учуратабыз. Элдин айтымында мурунураак Ысык-Көлдүн Бар-Булак айлында Томо деген кара бакшы жашап өткөн экен. Ал ар кандай оорулуу адамдарды эмдеп-домдогондо өзүнүн колдоочу духтарын (рухтарын) чакырып, өтө коркунучтуу татаал кыймыл-аракеттер аркылуу ийн жүргүзгөн. Томо өзүнүн жардам берүүчү ар түрдүү духтарын чакырган учурда төмөндөгүдөй түшүнүктөгү сөздөр да айтылганын уккан адамдар маалым кылышкан экен. Мисалы:

Бууракандын белинен
Буура айдаган Музтаман,
Буура минбей булкунтуп,
Жөө айдаган Сайракан ... (8., 138)

Т. Баялиева Томонун бул бакшылык түшүнүктөгү өзүнүн духтарын чакырган сөздөрүнө маанилеш факт алтайлыктарда да бар экендигин этнограф А.В. Анохиндин жарыялаган материалдарынан мисалга келтирген. Алтайдын шамандары өздөрүнүн төстөрүнө (духтарына) кайрылганда төмөнкү сөздөр айтылган:

Ай-күнүм шулмустар!
Пулут көстү Пура-кан!
Мус аймактуу Пий-кижи
Пулут көстү Тай-Пура! (же Пий-Пура) (9., 66)

Бул шамандык тексттерде белгилүү деңгээлде жалпылык бар экендиги ачык эле сезилип турат. Ошондуктан, этнограф Т. Баялиева мындай тыянак чыгарат: «Можно допустить, что Пура-кан, Муз таман (алт. Мус аяк) были широко распространенными духами Саяно-Алтайских народов и киргизов» (10., 140) Демек, Буура-кан шамандык-мифологиялык элестөөлөрдөн жаралган персонаж катары түрк элдеринин кээ бирлеринде азыркы кезге чейин сакталып келген. Жыйынтыктап айтканда, алтай менен кыргыздарда айтылган мифологиялык персонаж Буура-кан генетикалык байланыштагы бир түшүнүктөгү булактан келип чыккан мифтик образ деп эсептешибиз керек.

Этнограф А.В. Анохин Совет дооруна чейин эле 1910-1912-жылдарда Алтайдын аймактарында жашаган түрк урууларыпан жыйнаган этнографиялык материалдарын 1924-жылы гана бастырын чыгарган. Ал өтө кылдаттык менен терең байкоолорунун натыйжасында алардын абстрактуу элестөөлөрдөгү түшүнүктөргө илимий мүнөздөмө берген. Мисалы, Буура-кан (Пура-кан) деген мифологиялык персонаж жөнүндө: «Пура-кан - сын высшего божества - Ульгения в шаманской мифологии у алтайцев» (11., 12.) - деп түшүндүргөн. Демек, Буура-кан жогорку Асман кудайынын (үлгөн) бир баласы болуп эсептелсе, ал шексиз үстүнкү сфера менен байланышып, теңири кудайларынын бири болушу керек. Аталган тексттерде айкын көрүнгөндөй, Буура-кан, Муз таман (Мус аяк) деген терминдерден башка да «Манастагы»: «Булут аты Бууракан» менен алтайлыктардагы: «Булут көстү Пура-кан» деген туруктуу туюнтмалар бир эле түшүнүктү билдирип тургандыгын алардын түпкү булагы бир экендигине эч ким шек келтире албас. Космикалык көрүнүштөрдүн бири «булут» менен тике байланышып турганынан эле жаан-чачып, добуул, бороон-чапкын, күндүн күркүрөшү, чагылгандын жаркылдашы сыяктуу атмосфералык кубулуштарды - букулдап бакырган бууранын элесинде элестетишкендиги туюлуп жатат. Экинчиден, Буура-кан жөнүндөгү мифологиялык образды кыргыз элинин курамына кирген айрым уруулар ошол мурунку мекендеген Алтай-Саян чөйрөсүнөн ала келишкен деген тыянакка келебиз. Кыргыз менен алтайлыктар эки башка эпикалык территорияларда ар бири өздөрүнчө бир бүтүн эл болуп калыптанып түзүлгөндөн кийин нечен кылымдар бою эч кандай тикелей тарыхый-маданий карым катнаштары болбогондугу тарых илиминде талашсыз экендиги түшүнүктүү.

Жыйынтыктап айтканда, Желмаян төөнүн түпкү теги байыркы легендаларда, тактап айтканда, түрк-монгол элдеринин оозеки чыгармаларында кеңири тараган легендалар менен генетикалык байланышта. Мезгилдин өтүшү менен «Манас» эпосунун архаикалык катмарына тиешелүү бул традициялык персонаж өзүнүн алгачкы мифологиялык белгилерин бир кыйла өзгөртүп, эволюциялык баскычтарга ылайык трансформацияланган, ошондой болсо да айрым традициялык элементтери сакталып калган.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

1. «Манас». С. Каралаевдин варианты боюнча, I-китеп. -Фрунзе: Кыргызстан, 1984. -233-бет.
2. «Манас». С. Каралаевдин варианты боюнча, II-китеп. -Фрунзе: Кыргызстан, 1985. -249-бет.
3. Казахский фольклор в собрании Г.Н. Потанина. Архивные материалы и публикации. Сост.: Н.С. Смирнова, Е.Д. Турсунов, С.А. Каскабасов. -Алма-Ата, 1972. -с.324.

4. Кюннер Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. -М.: Наука, 1961. -с.59.
5. Потапов Л.П. Этнический состав и происхождение алтайцев. Историко-этнографический очерк. -Л.: Наука, 1969. -с. 75.
6. Манас. С. Каралаевдин варианты боюнча., II китеп. -Фрунзе: Кыргызстан, 1985. -274-бет.
7. Бартольд В.В. Сочинения, ч.II, т.II, с.506. -Абдылдаев Э. «Манас» эпосунун тарыхый өнүгүшүнүн негизги этаптары. -Фрунзе: Илим, 1981. -231-бет.
8. Баялиева Т.Д. Доисламские верования и их пережитки у киргизов. -Фрунзе, 1972. -стр.138.
9. Анохин А.В. Материалы по шаманству у алтайцев. -Л.: Наука, 1924. -с.66.
10. Баялиева Т.Д. Аталган эмгек, 140-бет.
11. Анохин А.В. Аталган эмгек, 12-бет.